

УДК 323.1 (477.8)

Іван Монолатій

ІДЕНТИЧНІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: “ГАЛИЦЬКА” МОДЕЛЬ ЕВОЛЮЦІЇ ІДЕНТИДІВ

У статті розглядається проблема міжгрупового інтераціоналізму на західноукраїнських землях у складі Габсбурзької монархії. На прикладі еволюції ідентидів – з релігійного в етнічний – обґрунтовується теза про специфічну “галицьку модель” ідентичності в політичному просторі Австрійської імперії.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, ідентид, етнофор, Галичина, Габсбурзька монархія.

Monolatiy I. Identity in political space of the Austrian Empire: “Galician” evolution model of the identities.

We consider the problem intergroup interaction the Western Ukrainian lands in the Habsburg monarchy. In the example of the evolution of identities – from religious to ethnic – substantiates the claim of a specific “Galician model” of identity in the political space of the Austrian Empire.

Key words: interethnic interaction, identity, etnofor, Galicia, Habsburg monarchy.

Монолатий И. Идентичность в политическом пространстве Австрийской империи: “галицкая” модель эволюции идентидов.

В статье рассматривается проблема межгруппового интеракционизма на западноукраинских землях в составе Габсбургской монархии. На примере эволюции идентидов – с религиозного в этнический – обосновывается тезис о специфической “галицкой модели” идентичности в политическом пространстве Австрийской империи.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, идентид, этнофор, Галичина, Габсбургская монархия.

Трансформації ранньомодерного державного організму внаслідок конфесійного розколу і розвитку світоглядного плюра-

лізму призвели до легітимації секуляризованої держави і стали передумовою еволюції ідентидів. Урбанізація, економічна модернізація і розширення/прискорення обігу товарів, осіб і новин сприяли тому, щоб населення “вирвалося” зі станових соціальних груп, а отже стало водночас мобільним і відокремленим. На ці обидва виклики держава відповідала політичною мобілізацією своїх громадян – ідеєю нації, яка вперше вклала у свідомість мешканців певної державної території нову, правову та політично опосередковану форму згуртованості.

У досліджуваний період нація – один із найважливіших і політично діяльних уявлених комплексів, в якому важливе місце займає проблема ідентичності – релігійної, станової і/чи територіальної, відтак національної – увійшла у свідомість і практику модерної людини [15, 13, 24-25]. Як констатує американський фахівець у галузі політичної антропології З. Мах, ідентичності фіксують символічні кордони, які поділяють світ на “наш” і “їхній” домени. Відповідно до цього поділу організується соціальний простір, визначаються патерни міжгрупової взаємодії [11, 34]. У політичному ж дискурсі ідентичність, зазначає Л. Нагорна, зазвичай постає як наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи групи з прийнятими в тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннісних систем і визначають характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій [Там само].

На формування ідентичностей населення східних провінцій Австрійської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. однобічний вплив мала й історична доля кожного конкретного виду/околу – чергування чи зміну культурних традицій/індустрій, що домінували на західноукраїнських землях. При цьому засобом запровадження цієї культурної традиції/індустрії в регіоні були як політична влада або її зміна, так і економічна доцільність.

У символічних дискурсивних конструкціях того часу зовсім не згадувалася неповна соціальна композиція нації, яка складалася тільки з “хлопів і попів” [5, 81]. Тож населенню цих теренів тривалий час бракувало національного самоусвідомлення: у 1822 р. селяни із Станіславівського округу у відповідь на утиски місцевого поміщика просили австрійських чиновників

переселитися в іншу “націю” – Буковину. Натомість буковинські селяни-українці називали Галичину “Лядчиною” (Польщею). А от польські селяни-мазури із Західної Галичини ще в середині XIX ст. називали себе “цісарськими”, а панів – “ляхами” (поляками) [4, 13]. Як бачимо, на формування ідентичності населення досліджуваного регіону в складі Австрійської імперії спочатку виразно впливав становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з’являється етнічний компонент.

Важливою ознакою донаціоналістичного періоду була й наявність територіальної ідентичності. Зокрема руську націю в 1848 р. уявляли собі як територіальну спільноту, і русини заявляли про свої права та особливі привілеї на власній національній землі. Територіальну ідентичність артикулювали принаймні щонайменше два визначні діячі того часу – Василь Подолінський і Рудольф Мох. Перший зауважував, що кожна нація має право власного дому і це – її “природне право” [2, 144-147], а другий говорив про “нашу вітчизну”, яка в нього співзвучна з “нашим любим народом”, а не з Австрійською імперією [5, 83].

Особливістю територіальної ідентичності населення Габсбурзької монархії можна вважати й те, що територія тут виступає як основний градієнт і є чинником соціалізації індивіда і політичної мобілізації. Колективні уявлення, групова солідарність (як відповідна система міфів і символів) тут не просто “прив’язані” до певної території, але й сформовані відповідно до домінуючої тут соціонормативної і політичної культури [11, 54; 9, 4-7]. Зокрема ідея територіальності національного надихала різні проекти реорганізації монархії і поділу її на провінції за національним принципом: “... русини хочуть єдності і добра спільної вітчизни, але хочуть єдності моральної, духовної, не фізичної, механічної, хочуть добра спільної вітчизни, у якій би себе як народ могли бачити і пізнати; хочуть бути самоціллю, а не служити іншому народу, хоч би і братові, як засіб; хочуть, щоб їхня вітчизна була Швейцарією, яка складається з рівних народів, що себе взаємно поважають, а не Лакедемонією – країною спартанців та ілотів, що хочуть бути народом і стати знову в шерензі Народів Європи” [5, 83-84].

Отже, руські інтелектуали 1840-х рр. бачили реорганізацію

світу за національним принципом містичного союзу між землею і людьми – союзу, який творить націю. Якщо ж розглядати ідентифікаційні практики самого поняття територіальної ідентичності у вертикальному вимірі, за висхідною (від мікроідентифікації з “малою батьківщиною” до макроідентифікації із, наприклад, “загальноімперським громадянством”), то в цій ієрархії знайдеться місце і для національної (громадянської), і для етнічної ідентичності. Дещо пізніше у підручнику для початкових шкіл 1850-х рр., який містив і розлогий виклад ідеології австрійського абсолютизму, писали: “Той край, в котром кто уродился і виховался, ілі в котром кто на всегда осіл, називається отечеством” [5, 110]. Тут власне і простежується дискурс територіальності – необхідної умови модерної ідентичності. Адже самоідентифікація людини з певною територією – етнічною і/або політичною завжди має ієрархічний характер. Зазвичай людина відчуває себе одночасно мешканцем і своєї країни, і одного з її регіонів, і конкретного населеного пункту (місцевості). При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль – підкорення або панування [7, 77].

Інший ракурс проблеми – ідентичність релігійного штибу. Тривалий час релігійний ексклюзивізм перешкоджав формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості [21, 49, 50], аж поки доба націоналізму не спромоглася об’єднати спільноту на новій, політичній основі – національній ідентичності, яка, правдоподібно, історично витворилася саме з християнської традиції [4, 17]. У досліджуваний період релігійність могла мобілізувати й підтримувати етноконфесійні спільноти так само, як і навпаки. Фактично це було продовженням середньовічної традиції, згідно з якою конфесійна й етнічна належності багато в чому збігалися, а то й були тотожними.

У хронотопі нашої студії саме релігія набувала абсолютного значення, коли через самоусвідомлення особи відбувалося самоототожнення її конфесійної й етнічної належності. За відсутності власної державності, в умовах спільного проживання на західноукраїнських землях християнських (українців, поляків, вірмен, румунів) та нехристиянських спільнот (євреїв, караїмів) конфесійний чинник поглиблював почуття етноідентифікації

серед населення. Якщо в Галичині розрізняли українця – греко-католика та поляка – римо-католика [13, 131-138], то на Буковині тривалий час, за умов відсутності етнічної свідомості і не відчувачи конфесійної різниці між собою, українці та румуни вважали себе “за одну громаду, один народ...” [19, 52].

Тому очевидно, що на умовний рубіж 1840-х рр. (який став переломним для багатьох народів Австрійської імперії) для етносів західноукраїнських земель проблема вибору ідентичності полягала у взаємозалежності соціальних (пани, кріпаки, хлібороби, корчмарі), конфесійних (греко-католики, православні, римо-католики, протестанти, юдеї) і регіональних (русини, мазури, бойки, гуцули) самовизначень. Правдоподібно, що для населення Галичини і Буковини національна ідентичність у той час існувала на найпримітивнішому рівні: воно знало ким (вони поодинці) не є, адже відмінності у мові, релігії, одязі, звичаях тощо легко вгадувалися на побутовому рівні. Проте тоді у більшості випадків вони ще не усвідомлювали, частинами яких більших народів вони є. Іншими словами, релігійний ідентид залишався тією демаркаційною лінією, яка розділяла населення регіону на “своїх” і “чужих”, насичувала простір міжетнічної соціокультурної дистанції. Поруч із територіальною і становою ідентичністю продовжувала існувати й конфесійна ідентичність, тому нерідко віросповідання бралось лише як національність. Крім того, що і пізніше абсолютистська система управління заздалегідь позбавляла етноси політичної суб’єктності, адже відносини особи і держави в етнічному аспекті визначалися принципом віросповідання (зосібна у випадку євреїв [24, 633-637]).

Культурна багатоманітність досліджуваного хронотопу, яка сприяла процесам акультурації і взаємодії культур, постійно таїла в собі ще й початки етнічних суперечок. Власне й основа “багатомовності” виливалася у відторгнення всього “чужого” і прагнення кожної етнічної спільноти до самоутвердження. Саме етнічні і мовні відмінності набули політичного значення у ХІХ ст., коли національна ідеологія почала наголошувати на самобутності та етнічній однорідності окремих націй, їхніх культур і мов, тобто почала ставити на меті не те, що об’єднувало б народи, а те, що їх роз-

діляло б [1, 91-107; 26, 123-132]. Реальна політична практика, як відомо, чимраз більше наголошувала на етнокультурних відмінностях і тим самим сприяла дестабілізації т. зв. земельної унії Габсбурзької монархії, рівно ж дестабілізації окремих її “королівств і земель”, адже дуже швидко кожна з цих земель, як і монархія загалом, характеризувалася мовною й етнокультурною гетерогенністю. Якщо ж традиційна національна свідомість тільки відповідала потребам людини в тій чи іншій національній належності, то новопосталий націоналізм активно переслідував визначені економічні, політичні, соціальні і культурні цілі, намагався досягнути їх будь-якими шляхами, включаючи примус і насильство, і підносив єдність і самовизначення нації в ранг найвищої цінності, якій у разі конфлікту мусили підкоритися всі інші міркування [25, 13-32; 23, 267-270]. Тим паче, що численні революції, які потрясли європейський континент до 1848 р., показали, що хто бажав більше свободи, той намагався знайти її в національній державі. Конструювання ж національної ідентичності гарантувало б неперервне зміцнення легітимації, а також право і владу єдності як священної і найвищої цінності [18, 107].

Зазвичай етнічні витоки – домінуюча тема в націоналістичній риторичі. У той же час націоналістичний дискурс, зауважує К. Калхун, як правило, зосереджується на великих основоположних ідеях або революціях [6, 126]. Показником функціонування національної ідеї можна вважати й той факт, що в той час, коли інші тодішні революції ставили за мету об’єднати нації в одній державі, спільноти, що проживали в Австрійській імперії, шукали шляхів виходу з неї. Це дуже важливо, бо процеси формування держави відіграють важливу роль у сприянні інтеграції націй і, відповідно, важливості національних ідентичностей [28, 116, 125-126].

Промовистий приклад на обширі досліджуваного хронотопу, – т. зв. Галицька різанина 1846 р., коли австрійський уряд скерував енергію стихійного селянського бунту проти місцевої польської шляхти [20, 231, 247-248], яка виступила з гаслами національними, міцно переплетеними із соціальними. Разом із польськими конспіраторами у галицьке село прийшли ідеї про національну ідентичність і можливість зміни політичної сис-

теми. Це був наслідок спроби тогочасних польських революціонерів реалізувати один із перших емансипаційних проєктів у Центрально-Східній Європі – здобути польську національну державу шляхом збройної боротьби [5, 27, 262]. Її невіддільною частиною мало стати соціальне визволення селянства. Однак якщо йдеться про Галичину, то “повстанці тут гинули не від куль австрійських солдатів, а від кіс і сокир “польських” селян, котрі, замість того, що приєднатися до повстанців, допомогли австрійському уряду завдати їм поразки” [5, 29]. Власне події 1846 р., під час яких озлоблені землероби вбивали своїх панів цілими сім'ями, були на руку Відю. Австрійська влада представляла поляків і польську ідею як нелояльних до імператора [22, 136-143], чим імпліцитно визнала слабкість імперії, нестабільність чинних владних відносин.

Ймовірно, що події 1846 р. в досліджуваному хронотопі свідчили про стихійний, локально обмежений протест, який мав власну раціональність (яка, щоправда, не відповідала раціональності організованої й інституціоналізованої революції), але був, очевидно, не менш ефективним. Крім того, ці події пригадали польське повстання 1830–1831 рр., справа якого, за визначенням І. Франка, “...серед руської молодезі... стрітила... не менш гарячих противників” [17, 405], значна частина яких стояла на боці правлячої династії.

На нашу думку, стихійна революція не була розрахована на тривалий період, вона проходила неорганізовано чи майже неорганізовано, нерідко вдавалася до насилля або погроз застосувати насилля як засіб ведення переговорів. У своїй “галицькій” перспективі вона була обмежена локальною територією, а нація й національна держава до її цілей не входили. Така революція національними категоріями абстрактно не мислила, тому нація й національна держава до її цілей не входили, а на місцях висувалися конкретні вимоги, які потрібно було виконати в короткий термін. Окрім того, стихійна революція наслідувала раціональні зразки, породжені конкретними життєвими обставинами, до яких ідея “нації” на перших порах не належала.

Проблема подальшого функціонування самої Австрійської імперії, а отже, і національних територій, що входили в неї, ви-

звилася нерозв’язною і стала непереборною перешкодою у виконанні головного завдання революції – національного об’єднання. До того ж національні ідеї та національні конфлікти перепліталися, зливалися і стикалися з конфліктами політичними та соціальними. У 1848 р. давно омріяний виступ народів за свободу загрожував обернутися на боротьбу національностей одна проти одної. Домінуючим тут був погляд, що нова світова система держав може надати свободу кожній нації [6, 236].

Під час революції 1848 р. в Австрійській імперії Габсбурги вперше у своїй історії вирішили внутрішньополітичну проблему способом, який навряд чи сприяв скріпленню єдності імперії, – зіткненням її народів між собою. Сьогодні, як зауважують історики, важко однозначно сказати, чому Відень пішов на такий крок – чи то з відчаю, чи то внаслідок логіки ультраконсервативного мислення, головний постулат якого – міцність і непохитність головних політичних акторів. Був і інший аргумент, який пояснював політику династії в 1848 р., – Габсбурги не розглядали всерйоз ідею співпраці з підвладними їй непривілейованими народами. Їх правлячий дім “вітав” як тимчасову силу, яку можна протиставити німцям і угорцям [20, 258; 14, 62-63].

Як правило, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Тож акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо [11, 62]. Гадаємо, що події 1848–1849 рр. слід розглядати як інституціоналізовану революцію, яка мала свої цільові перспективи, форми і сфери дій. Вони виявилися в політиці шляхом організації, участі в політичних спілках, різноманітних об’єднаннях за інтересами, підписуванні петицій тощо. Завдяки політиці, яка дала змогу досягати загальнонаціональних цілей і формувати передусім через перші газети національну (вже не локальну) громадську думку, відбулося спрямування революції в легальне русло. Згодом завдання досягнення своїх цілей ставилися через рішення парламентських фракцій.

За визначенням істориків, руський дискурс 1848 р. залишався монархічним, але був антифеодальним: була надія, що селянство, звільнившись із кайдан феодальних стосунків, ста-

не свідомим представником громадянського суспільства, окремих національностей, належно представленої у відповідних політичних інституціях. Наприклад, у заклику до народу, виданому ГРР з нагоди виборів до рейхстагу, говорилося: “...Братя Русини! Возсім се сердечне і щире за руки, не даймося при виборах поведувати особистим пожитком, думою, ненавистею... [тільки] єдиною і чистою мислею воскресення рускої народности...” [5, 86].

Найбільший поштовх до сепарації галицьких українців з-під польських впливів та формування власних політичних структур мало заперечення їхніх прав як окремої нації лідерами польського національного руху. Останні виступили з програмою широких демократичних перетворень і відродження втраченої державності. Тому під час підписання петиції до імператора 19 березня 1848 р. К. Вінковський звертався до греко-католицьких семінаристів: “Не забувайте, що ви руське плем’я, окреме від поляків, що у вас інша національність, своя історія, своя мова, – словом, що ви – русини” [3, XI-XIII].

Поза тим український політикум демонстрував лояльність до правлячої династії. У “Зорі Галицькій” від 6 червня 1848 р. знаходимо твердження, що “...Русини... зачали сами о своих потребах радити... освѣдчили перед цѣлымъ свѣтомъ, чим они суть, и чого желаютъ; освѣдчили, що хотять свою оутиснену народность подносити, свободы конституційни хоронити и розвивати... але хотять въ звязѣ зъ Австрійов, яко часть до ей цѣлости налецажа, зоставати” [3, XVIII, прим. 39]. Це було пов’язано з тим, що в той час, коли інші народи імперії, вимагаючи запровадження конституційного устрою і демократичних свобод, прагнули забезпечити свої національні права, українці не мали не лише досвіду політичної боротьби, належної інфраструктури і відповідного керівництва, але й навіть чіткого усвідомлення свого становища і своїх потреб. Зокрема в “Адресі Русинів” від 19 квітня 1848 р., підписаному найвідомішими галицько-руськими діячами, пересипаному запевненнями у вірності русинів тронові й Австрії, не було жодних політичних вимог і говорилося лише про забезпечення прав української мови в школах, державних установах і судочинстві та гарантії рівноправ-

ності для католиків східної традиції [3, XIII, XIV]. Домінували й заклики до декларованих конституційних свобод і національної рівноправності при поступуванні “в згоді і згоді” з іншими народами. У відозві “Співгромадяни!” зокрема говорилося: “... Щаслива година вибила вже і для галицьких русинів. Натхненні новим життям, вони також прагнуть руху вперед, підняття із занепаду... їхні тенденції не обмежуються виключно тільки до їх власної національності. Вони визнають рівноправність інших національностей... Русини потребують підтримки... їхніх співгромадян. Вони (русини. – І. М.) не мають могутніх національних можновладців, слабкі їхні ряди, натомість невідкладні потреби великі...” [12, 6].

Ось ще одна особливість національно-політичного поступу етнічної більшості регіону в межах революції 1848 р.: незважаючи на те, що лідери галицьких українців задекларували ідею єдності українського народу, членами ГРР не могли бути вихідці з Великої України та українці латинського обряду, а тільки народжений у Галичині “честный русинъ греческого обряда, признающий до руской народности” [3, 19-21]. Як бачимо, тут національна ідентичність, яка містить певний емоційний заряд [6, 244], тісно переплітається з регіональною. Остання, як зауважують учені, належить до її т. зв. горизонтальних типів і поряд з локальною є чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно [11, 66].

Одночасно відбувалися конструювання регіону як політичного, соціального та інституційного простору, легітимація прав регіональних еліт на владу. Свідчення цього – вимоги поділу Галичини на два адміністративних округи та об’єднання всіх українських земель Австрійської імперії в один коронний край. Проте внаслідок відмови влади від підтримки “вірних русинів” і проголошення “октройованої” конституції 4 березня 1849 р., як згадували лідери русинів, “въ конституційному патентѣ не могли сьмо ся дочитати о подѣль нашей Галиціи на двѣ провинці. Буковина щаслива – не просячи, зостала краємъ короннымъ, а насъ нещасныхъ, мимо нашихъ просьбъ, мимо прирѣканий силують въ сполцѣ зъ Ляхами зоставати и наши

сили въ неостанной борбѣ теряти” [3, XXVII]. Зауважимо, що з цього часу нерозв’язаність проблеми поділу Галичини стала постійним супутником українсько-польських відносин і катализатором двостороннього міжетнічного конфлікту.

Прикладом поодинокого пошуку виходу з Австрійської держави може слугувати національно-державницька позиція делегації галицьких українців, яку вони проявили під час Конгресу слов’янських народів у Празі. У листі до командувача угорської революційної армії очільник польського консерватизму Антоні-Зигмунд Гельцель 4 червня 1848 р. у зв’язку з цим зазначав: “Серед галичан – половина русинів, отже знову ці русини підтримуються слов’янофілами у намірах відірватися від Галичини і уконституувати нову державу Малоросійську з частин Польщі, Росії та Угорщини” [16, 19]. Пригадаймо, що дещо раніше, 21 березня того ж року, сучасники-українці стурбовано повідомляли: “Кружляють відомості, що патріоти мають інші наміри і хотіли би незабаром відновити Річ Посполиту...” [3, XIII]. На нашу думку, цей випадок свідчив про виразне функціонування національної ідеї – головного індикатора осягнення тією чи іншою спільнотою своєї національної ідентичності.

Отже, починаючи із середини ХІХ ст., зокрема після соціального й територіального розширення організованого революційного руху 1848–1849 рр., який мислив уже національними масштабами, ідеї нації визначали великі колективні ідентичності. Саме в національних ідеях політизована свідомість убачала систему символів і вольовий імпульс, які виступали духовною основою національних рухів, національної самоідентифікації. Подальшим логічним кроком були стрижні національної ідеології та політичні проекти майбутнього нації [10, 94-97; 27, 92-98]. У їхній орбіті – не тільки тогочасні політичні доктрини, а й художня література, поезія, музика тощо. Саме вони й стали артикуляторами думок про національну самобутність, а також претензій конкретних спільнот на територію. Частина з національних ідей, очевидно, стала ще й новими національними міфами – такими, що конструювалися штучно й були знаряддям націоналізм/національних ідей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. — Вид. друге, переробл. / Бенедикт Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 272 с.

2. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття — “Слово перестроги” Василя Подолинського / Передм., перекл. Ф. Стеблія / (ред.) Феодосій Стеблій // Записки НТШ. — 1994. — Т. ССХХVІІІ. — С. 144–178.

3. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник / (ред.) О. Турій. — Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. — XXXIV+270 с.

4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

5. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. “Визвольні” проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. — К.: Критика, 2007. — 335 с.

6. Калхун К. Национализм / Пер. с англ. / Крэйг Калухун. — М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. — 288 с.

7. Колосов В. А., Галкина Т. А., Криндач А. Д. Территориальная идентичность и межэтнические отношения. На примере восточных районов Ставропольского края / В. А. Колосов, Т. А. Галкина, А. Д. Криндач // Полис. — 2001. — № 2. — С. 61–77.

8. Кувенева Т. Н., Манаков А. Г. Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе / Т. Н. Кувенева, А. Г. Манаков // Социс. — 2003. — № 7. — С. 77–84.

9. Лієм А. Зауваги щодо центральноєвропейської ідентичності / Антонін Лієм // І. — 1997. — Ч. 10: Україна і Польща наприкінці XX століття. — С. 4–8.

10. Мачкув Е. Нація і громадянська суспільність / Ежи Мачкув // Палітична сфера. — 2005. — № 4. — С. 88–99.

11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.

12. Петиція, інформації, заяви, листи рад та інше; документи про дискримінацію української мови в Галичині органами австрійської влади. 1848–1851 рр. — ЦДІАУ у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 2, арк. 1–21.

13. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Любов Сливка. — Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. — 220 с.

14. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор / Пер. з англ. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. — 268 с.

15. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Чарльз Тейлор / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2005. — 696 с.

16. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. І. Терещенко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: “Історія, економіка, філософія”. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 11–67.

17. Франко І. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772–1848 / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. — Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). — К.: Наукова думка, 1981. — С. 403–410.

18. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ. / Майкл Хардт, Антонио Негри. — М.: Праксис, 2004. — 440 с.

19. Чучко М. “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / Михайло Чучко. — Чернівці: Книги-XXI, 2008. — 368 с.

20. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Сер. “Имперское мышление” / Ярослав Шимов. — М.: Изд-во “Эксмо”, 2003. — 608 с.

21. Altgeld W. Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-Century Germany / Wolfgang Altgeld // Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1880–1914. Ed. by Helmut Walser Smith. — Oxford / New York: Berg, 2001. — P. 49–65.

22. Fras Z. Galicja / Zbigniew Fras. — Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. — 298 s.

23. Grodziski St. Porównawcza historia ustrojów państwowych / Stanisław Grodziski. — Wyd. II. — Kraków: Universitas, 2008. — 361 s.

24. Häusler W. Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt / Wolfgang Häusler // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. — Band IV: Die Konfessionen. — 2., unveränderte Auflage. — Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. — S. 633–669.

25. Hye H. P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans Peter Hye. — Praha: Karolinum nakladatelstvi Univerzity Karlovy, 1998. — 260 S.

26. Llobera J. R. The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe / Josep R. Llobera. — Oxford: Berg, 1996. — 229 p.

27. Řezník M. Formování moderního národa (Evropské “dlouhé” 19. století) / Miloš Řezník. — Praha: Triton, 2003. — 183 s.

28. Szafoval N. Die Ukrainer und Ihre nationale Identität / Nicolas Szafoval // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. — München, 1999. — Nr. 3. — S. 110–133.